

A propòsit dels mots *Ruyra* i *tocom*

Aquesta comunicació es refereix només a dos punts molt concrets i en certa manera marginals o, més ben dit, aliens a l'aportació literària de Joaquim Ruyra que és la que li ha reportat una fama merescuda. Es tracta, doncs, d'una aportació menor que, tanmateix, m'atreveixo a exposar per suggeriment del bon amic August Bover.

Ruyra

En el pròleg de Manuel Montoliu a les *Obres completes* de J. Ruyra publicades per l'Editorial Selecta el 1949, Montoliu afirma que «si hem de creure el que de la seva família deia el nostre escriptor, els Ruyra eren descendents també d'una família emigrada francesa, de cognom Reyre» (p. 1). Aquest presumpte origen no fóra gens sorprenent, d'una banda, perquè la immigració «francesa», és a dir, del Regne de França com es deia aleshores a Catalunya, la major part d'origen occità, fou molt nombrosa durant tota l'edat moderna, com posen en relleu els darrers estudis històrics; i d'altra banda, perquè el cognom *Reyre* existeix en l'àmbit de la República veïna, segons el *Dictionnaire étymologique des noms de famille* de Marie-Thérèse Morlet (París, Perrin, 1991), que diu: «Reyre (Provence), var. de l'anc. occitan *reire*, “derrière”, a pu désigner la situation de la maison, un peu en retrait du village.» (p. 849).

Però si aquesta procedència és certa, el topònim Reyre fou catalanitzat, com tants d'altres del mateix origen en aquell temps, adaptant-lo a algun nom català més o menys semblant acústicament. En aquest cas la forma presa fou

Ruyra, que es tracta d'una variant de *rovira* «roureda», segons Joan Coromines, el qual, després de relacionar les formes antigues «“ipsa *ruira*” 1010»,¹ «ipsa devesa cum ipso loco et *ruiras* et ipsa guardia [...] 1098 (Bast.-Bass., 866)»,² «Ordal [...] ipsa *ruira* qui ibi est» doc. de 1078 Arxiu de Solsona, afirma: «A bastants llocs [...] s'ha perdut la -v- darrere vocal velar (n'hem vist algun ex. medieval), però llavors la forma *ruira* generalment ha desplaçat l'accent a la manera de *coïna* > *cuina*, *boïna* > *buïna*, *duïa* > *duia*, i n'ha resultat *Rúira*: damunt Queralbs hi ha un bosc dit [lə'rujrə]; a Vilamur *Les Rúires*; és, doncs, correcta (contra el que han dit alguns) la pronúncia *Rúyra* én el conegut cognom.»³

L'evolució d'aquest mot, ben regular, és doncs, *Rovira* > *Roïra* > *Rúira*, en què s'ha produït alhora reducció del hiat a diftong, que comporta desplaçament de l'accent, i inflexió de la *o* esdevinguda tònica per efecte de la *i* o provinent de la *i* tònica primitiva.

D'altra banda, el *Diccionari català-valencià-balear* (DCVB)⁴ confirma que el llinatge *Ruyra*, variant de *Rovira*, existeix a l'Empordà i a la Selva, i també la forma precedent *Roïra* a Juneda.

La conseqüència pràctica d'aquesta disquisició és que l'articulació genuïna del cognom *Ruyra* és [ˈrujrə] i no pas [ruírə], amb accent a la *i*, com sovint es pronuncia potser per analogia de la forma primitiva *rovira* i dels altres mots que presenten la mateixa terminació com *fira*, *mira*. De fet, la *y* de *Ruyra* indica precisament en la tradició gràfica anterior a la normativa actual que es tractava d'una semivocal i no pas d'una *i* vocàlica.

Tocom

Es tracta d'un mot polèmic, del qual el DCVB afirma: «Lloc, indret (segons Fabra *Dicc. Gen.*). Aquest mot hauria d'esborrar-se del diccionari normatiu, perquè en realitat no existeix. Vogel *Dicc.* va ser el primer que li atribuï el significat de “lloc” («Ort, Punkt»). Labèrnia-S. *Dicc.*, en canvi, posa *tocom* com a pronom indefinit amb el significat de “algo, quelcom” (encara més absurd que l'altre). El mot *tocom* fou inventat inconscientment per un o alguns escriptors (Guerau de Liost, Carner, Ruyra), que sentiren dir a la gent

1. Extretra del doc. 427, del 2 de maig de 1010, segons l'edició de J. RIUS SERRA, *Cartulario de “Sant Cugat del Vallés”*, vol. II, Barcelona, 1946, p. 71.

2. Es tracta del document 206 del primer volum (f. 558) del cartulari (*Libri Antiquitatum*) de la catedral de Barcelona, recollida al *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae*, s. v. *defensus*, col. 866.

3. *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana* (DECat), vol. VII, p. 497, s. v. *roure*.

4. Vol. IX, p. 603, s. v. *rovira*.

del nord de Catalunya frases com “anar a un tocom” o “venir d’un tocom” (puix que l’adverbi *entocom* es pronuncia *untukóm*, amb una síl·laba inicial *un-* que es pot confondre amb l’article indefinit).» I després de donar els exemples següents de Ruyra: «Me vaig topar amb un tocom inesperat, Ruyra *Parada* 19; Arrapant-me d’esma ací, allà, en tots els tocoms que assolia, Ruyra *Pinya* II, 110», afirma: «Per aquestes frases de Ruyra es veu que aquest autor no atribuïa a *tocom* pròpiament el significat de “lloc”, sinó de “objecte ressortint, obstacle”.»⁵

La mateixa opinió respecte d’aquest mot tenia Joan Coromines, el qual afirma primerament que «D’aquest adverbi [*ontocom*], mal analitzat per alguns, entre ells J Ruyra, es va crear un espuri *tocom* “indret”, veg. la nota d’*AlcM* [és a dir, del DCVB] s. v., i aquí *tocom*»,⁶ i més endavant: «TOCOM és encertat, justíssim, ben conegut, i suficient, el que diu d’aquest mot fantasma *AlcM* [...]; valdria més esborrar-lo del tot del *DFa.*, car tampoc no és exacte que tingui real existència dialectal, i els mateixos escriptors que l’havien usat hi renunciaren, en adonar-se del malentès que havia donat naixença a un terme tan superflu i inútil. Només el prestigi dels admirables Ruyra i Carner, que l’usaren en llurs anys juvenils, i l’alt respecte que inspiraven i mereixien, fou causa de la tolerància que se li va atorgar.»⁷

De fet J. Ruyra, a qui possiblement es deu la inclusió d’aquest mot en el *Diccionari* de P. Fabra, hi va dedicar un article, publicat el 1916 sota el títol ben explícit de *Tocom*.⁸ Segons Ruyra, «alguns escriptors empenen a voltes fora de lloc per no capir-ne el sentit just. La vaig posseir [aquesta paraula] a Girona, havent-la apresada de boca dels pagesos que concorrien als mercats i d’algunes criades de casa procedents de l’indret Banyoles-Olot, aproximadament dins els anys 1864 a 1872; i com que aleshores jo estava en una edat tendra, en la qual tot se grava fàcilment a l’esperit, la paraula va incorporar-se al meu llenguatge familiar i corrent. Entenc que *tocom* significa ‘ço que toc hom [sic] o pot tocar tothom’, és a dir, allò que es toca o es pot tocar. En un sentit estricte *tocom* no és una cosa, sinó allò que una cosa té de tangible. Els *tocons* d’una casa, per exemple, seran les superfícies de les parets, dels trespols, dels mobles, etc. En un sentit metafòric, prenent el caràcter per la cosa mateixa que el manifesta, *tocom* és qualsevol cosa tangible, a la qual no es pot donar nom determinat...»

Com podem comprovar, aquest és precisament el sentit que el DCVB detecta en els exemples de J. Ruyra d’aquest mot. Però aquest, en el seu escrit també afirma que «En alguns casos la paraula *tocom* pot substituir la castissa

5. Vol. X, p. 327-328, s. v. *tocom*.

6. DECat, vol. vi, p. 71, s. v. *on*.

7. DECat, vol. viii, p. 526-527, s. v. *tocom*.

8. Publicat al núm. XIX de *La Revista* i reproduït a les *Obres completes* de J. Ruyra, del 1949, p. 839-840.

paraula “puesto”, tan generalitzada en la parla vulgar, però no quan “puesto” implica idea de situació, la qual no té res a veure amb la tangibilitat de les coses, sinó amb la relació que guarden elles amb elles. Si en designant el lloc que un convidat ha d’ocupar a la taula, en comptes de dir-li en mal català: “Posi’s en aquest puesto”, se li digués “Posi’s en aquest tocom”, li diria un solemne disbarat. Les frases justes són “Posi’s en aquest lloc o en aquest seti”», sense exemplificar, però, l’ús correcte, segons ell, de *tocom* en lloc de *puesto*.

Després d’aquestes disquisicions, Ruyra passa finalment a considerar l’ortografia d’aquest mot a partir de l’etimologia ingènua que ha exposat al començament del seu escrit: «Si, com és molt possible, la paraula *tocom* s’ha format per escurçament de la frase “ço que toc hom” sembla al primer cop de vista que s’hauria d’escriure *toc-hom*... [Però] escrivint *toc-hom* hauríem de pronunciar com a tònica la primera *o*, essent així que el poble la fa àtona (*tucom*). ¿Seria preferible la grafia *tochom*? Fóra el primer cas de *ch* intervocàliques dins el català. No só pas del parer d’introduir aquesta novetat, però, si els doctes ho aconsellessin, no hi faria escarafalls, tota vegada que dins l’ortografia catalana la lletra *hac* és sempre muda i no pot modificar-se el so de la *c*.» És clar, doncs, que el sentit de «lloc», «indret» que s’atribueix a aquest mot no prové de Ruyra, perquè aquest li dona el sentit de «cosa tangible, tot allò que l’home pot tocar».

En qualsevol cas, aquest mot, introduït al *Diccionari* de P. Fabra amb el sentit de «lloc», «indret», no ha deixat d’ésser polèmic, malgrat que ha estat adoptat per un bon nombre d’autors literaris, probablement a partir d’aquest mateix *Diccionari*. D’aquesta obra de Fabra també ha passat el mot al *Diccionari de la llengua catalana* publicat el 1995 per l’Institut d’Estudis Catalans (DIEC), inclusió que ha estat criticada agrament per detractors d’aquesta obra, els quals manifesten: «Finalment, cal plànyer-se que l’esforç del DIEC no s’hagi aprofitat per passar pel garbell dels coneixements etimològics i dialectals que ara tenim... una colla de formes estranyes que es van esmunyir dins el *DFabra*... les quals o són clarament errònies i denunciades o no hi ha raó perquè siguin enregistrades en el corpus de la llengua estàndard. Ens referim a formes com són, per posar un exemple, *tocom* i *llera*. *Tocom* ja fa gairebé trenta anys que va ésser denunciada per Moll com una forma inventada per alguns escriptors, tanmateix insignes [...] Posteriorment Coromines s’hi va afegir [...] no hi ha cap raó per a fer perdurar aquell malentès històric i, en efecte, el DGEC (*Diccionari de la Gran Enciclopèdia Catalana*) el va excloure del corpus estàndard. El que és incompreensible és que el DIEC l’hi hagi reincorporat i que, al damunt, amb una aplicació acrítica i mecànica del criteri de llevar les marques de restricció geogràfica, n’hagi eliminat la marca restrictiva *d.* que prudentment hi havia posat el *DFabra* [...]»⁹

9. Francesc ESTEVE, Lluís MARQUET, Josep FERRER i Juli MOLL, «El diccionari de l’Institut. Una aproximació sistemàtica», *Els Marges*, núm. 60, abril de 1998, p. 32 i 33.

Però en rèplica a aquestes manifestacions, Aina Moll afirma: «Tocom. Estaria ben d'acord a lamentar que *tocom* figuri al DIEC [...] però al llarg de més de cinquanta anys l'usaren autors importants, de procedència diversa: Caterina Albert, Aurora Bertrana, Prudenci Bertrana, Josep Carner, Jaume Bofill i Mates, Pere Calders, Llorenç Riber, Joaquim Ruyra, Marià Villangómez [...] El pes d'aquests testimonis ha menat la Secció Filològica a incloure'l al DIEC, encara que sigui un d'aquells “mots mal apresos” que Fabra temia veure entrar en la llengua literària... Però si l'admissió del mot en el diccionari normatiu és discutible, no ho és el fet, que els crítics lamenten, d'haver-ne eliminat “la marca restrictiva *d.* que prudentment hi havia posat el *DFabra*”: de quin dialecte seria un mot inexistent que ha estat emprat per autors de tot l'àmbit català?»¹⁰

Puc afegir-hi que em va manifestar personalment Ramon Aramon que precisament l'àmplia difusió d'aquest mot en el llenguatge literari (que arriba fins a Pere Calders (1984) i Jaume Cabré (1984)) és el que va fer que aquest mot fos mantingut en la segona edició del *Diccionari* de P. Fabra, encara que es tractés d'un mot d'origen fals, com és el cas també del mot *felibre*, creat per Frederic Mistral a partir d'una mala interpretació d'una cançó popular.

De fet, segons la documentació del Corpus Textual Informatitzat de la Llengua Catalana,¹¹ el primer autor que sabem que va emprar el mot *tocom*, en el sentit d'«indret», fou el gironí Joaquim Riera i Bertran (1848-1924), en la seva obra *Escenes de la vida pagesa*, publicada el 1878. És curiós, però, el fet que dos gironins de naixement, Riera i Ruyra, interpretessin malament l'expressió *ontocom* de què, sens dubte, prové el substantiu *tocom*. Ruyra afirma que era un mot que recordava de la seva infantesa, i de fet en fa una reinterpretació personal, però Riera, que era deu anys més gran que Ruyra, en podia tenir un record més directe. Per això penso que aquest mot *tocom* amb el sentit d'«indret» potser ha tingut una existència real en la parla popular gironina, d'on podria haver estat recollit pels escriptors del període de la Renaixença i «sublimat» pels autors literaris posteriors.

Josep MORAN I OCERINJAUREGUI
Membre de la Secció Filològica
i professor de la Universitat de Barcelona

10. Aina MOLL «El “Diccionari” de l'Institut. Aproximació a una altra aproximació» (II), *Revista de Catalunya*, núm. 144, octubre de 1999, p. 164-165.

11. Haig d'agrair aquestes dades als responsables d'aquest projecte, Joaquim Rafel i Joan Soler.